

©T. C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
KÜTÜPHANELER VE YAYIMLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
3169

ANMA VE ARMAĞAN KİTAPLARI DİZİSİ
11

ISBN: 978-975-17-3379-5

www.kulturturizm.gov.tr
e-posta: yayimlar@kulturturizm.gov.tr

Kâşgarlı Mahmûd Kitabı / Ed. F. Sema Barutcu Özönder.-
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008.

xvii + 496 s.: rnk. res.; 28 cm.- (Kültür ve Turizm Bakanlığı
yayımları; 3169. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü
anma ve armağan kitapları dizisi; 11)

Dizin var.

ISBN: 978-975-17-3379-5

I. Kâşgarlı Mahmûd Kitabı. II. Barutcu Özönder, F. Sema. III. Seriler.
928.94335

Kapak Tasarımı

Deniz Güneş

Kapak Fotoğrafı

Dîvânü Lugâtî't-Türk
elyazması arka dış yüzü ve
sırtından uyarılama

Birinci Baskı

2000 Adet

Yapım

Desen Ofset A.Ş.

Baskı Yeri - Tarihi

Ankara-2008

Kâşgarlı Mahmûd Kitabı

Editör

F. Sema Barutcu Özönder

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuz Damgaları

Türk Kültüründe *Tamga* ve Kökeni

C. ERALP ALIŞIK

ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE TAMGA KAVRAMI

Eski Türk kültürünün araştırılmasında günümüzde takip edebileceğimiz somut izlerden biri de *tamga*'dır. *Tamga*/damga sözcüğü ifade ettiği anlam ve kavram itibarıyla Türklerin sosyo-kültürel hayatında süreklilik gösteren bir maddî kültür olgusunu yansıtmaktadır. Türk bozkır kültüründe sosyal yapının yaşanılan fiziki ve siyasi coğrafya ile doğrudan ilintili olması sebebiyle *tamga* sözcüğü Türklerin yurt tuttıkları bütün hayat alanlarında yaygın biçimde kullanılmıştır. *Oğuş* "aile", *uruk* "sülale", *bod* "boy", *bodun* "boyalar birliği", *il* "devlet" olarak biçimlenmiş olan eski Türk sosyal yapısı (İnan 1956:180, Seyhan Alışık 2002:147-150) içinde *tamgalar*; başta at ve büyükbaş hayvanlar olmak üzere çadır, kilim, günlük eşyalar, sikkeler ve mezar taşlarında da önceleri mülkiyet simgesi olarak, daha sonra da ilgili *boyun* imi olarak kullanılmıştır. Türk kültüründe *tamga* ve *at* arasındaki somut birlikteliğin ilk göstergesi *tamgalıq yulqı* ibaresi ile Köktürk harfli Açura yazıtında geçmektedir (Orkun 1987: II, 134). Atı ilk ehlileştirilenlerin de Türk soylu boyalar olduğu (Esin 1965: 162-227, Esin 1995: 55-87, Kafesoğlu 1984: 207-208) göz önüne alındığında tamganın ilk önce atlar üzerinde farklı *oğuş* ve *uruklara* ait sürülerin karışmaması için mülkiyet alameti olarak kullanılmış olabileceği ileri sürülebilir. Tamganın maddî kültür unsuru olarak Türk Runik yazı sisteminde de yer aldığı görülmektedir (Ercilasun 2004: 168-176, Alyılmaz 2007: 49-55). Önceleri mülkiyet alameti olarak *uruk* ya da *boyun* ortak maddî mal varlığını tanımlamak üzere kullanılan *tamga*'nın, tarihi süreçte Türkler tarafından oluşturulan siyasi birliklerin yönetim anlayışlarına bağlı olarak kullanım alanı da genişlemiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk sahip olduğu malzeme ile Türklük biliminin her alanına ışık tutmaktadır ve millet olma aşamasını tamamlamış bir topluluğun mensubu olma bilinci ile yazılmış bir eserdir. Kâşgarlı'nın Türk coğrafyasındaki yer adları, gelenek görenek, siyasi ve idarî terminoloji, efsane, destan, söylence gibi millî ruhu ifade eden kavramlarla ilgili olarak yaptığı açıklamalar bizzat bunun tanığıdır. DLT'te damga kavramı ile ilgili madde başları *oğuz*, *tamgalıq*, *tamgaladı*, *tuğraq*, *tuğraglandı*, *tiğün/töğün*'dür. Türk şecere geleneğinde Oğuz-nâme, Çingiz-name gibi adlarla yazılmış eserler ya da tarihi kaynaklara eklenmiş Türk şeceresi ile ilgili bölümler ve Dede Korkut'ta olduğu gibi millî destan parçaları resmî belgelerin bulunmadığı erken döneme ait tarihi bilgilerin kaynağı niteliğindedir. Bu bakımdan DLT, aynı zamanda münhasıran boy adlarına ilişkin malzemesi ile Türk şecere geleneğinin ilk ürünü de sayılır. DLT'ten başlamak üzere boylara ait malzemeler bir araya getirildiğinde Oğuz-nâme'nin eksik parçaları da tamamlanmış olacaktır kanısındayız.

TARİH BOYUNCA TAMGA'NIN KULLANIM ALANLARI

tamga sözcüğü tarihi süreç içerisinde temel anlamından anlam genişlemesine uğrayarak farklı kavramları karşılar duruma geçmiştir. Yalnızca elimizdeki tarihi ve çağdaş metinler *tamga* terminolojisi bakımından incelendiğinde bile bize tamganın kullanım alanları hakkında bilgi verir. Başlangıçta at ve büyükbaş hayvanlar için kullanılan bir sözcük iken zamanla özel kişi, boy ve devlet alameti olarak da kullanılmıştır. DLT, Tevârih-i Âl-i Selçuk, Câmî'ü't-Tevârih, Şecere-i Terâkime gibi tarihi kaynaklarda Oğuz boyunun damgaları verilmiştir, bu

damgalar daha sonra devlet kuracak olan boyların sikkelerinde, mühürlerinde ya da bayraklarında devleti temsil edecek olan imlerdir.

Özellikle İlhanlılar ile birlikte *tamğa* sözcüğü kazandığı resmi anlam ile Farsça ve Arapçaya da idari ve sivil hayat belgelerine ait bir terim olarak geçmiştir. Boy *tamgaları*, sikkelerden başka Oğuz boyu olan Bayındır boyuna mensup Akkoyunluların ve Kayı boyuna mensup Osmanlıların mimari eserlerinde, dokumalarında, resmi evraklarında, mezar taşlarında hatta silâhlarında da kullanılmıştır (Gülensoy 1989:18-19). Osmanlılarda bir şeyin üzerine nişan ve alamet olmak üzere kuru veya hut boya ile vurulan işaret hakkında kullanılan bir tabirdir. Hatta gümüş ve altın gibi kıymetli eşya üzerine bunların cinsini göstermek ve hileli olmadıklarını temin için hükümet tarafından basılan işaretlere de bu ad verilir. Tanzimat'tan sonra maliye istihlakı olarak "varaka-i sahiha" olarak kullanılmış, damgalı kağıtlar aynı zamanda "damga resmi"nin de esasını teşkil etmiştir (Pakalın 1983³: 391). Nedim'in bu hususu konu alan beyiti şöyledir:

Akçe etmez kumaşı *damgasız* / Ne Hatayî var anda ne hâre

Akkoyunlular resmi yazışmalarında Bayındır boyunun *tamgasını* mühür olarak kullandıkları gibi bayraklarında da bu *tamga* mevcuttur (Halaçoğlu 1993:454). Bugün Türkmenistan Cumhuriyeti'nin bayrağında da *tamga* kullanılmaktadır.

TARİHİ KAYNAKLARDA TAMGA

Tamğa terimi tarihi Türklük alanlarında ilk olarak mülkiyet ayrımı için atlara ve diğer büyükbaş hayvanlara vurulan özel imleri ifade için kullanılmış, Türk sosyal ve devlet anlayışındaki gelişmelere paralel olarak bu terim Türk idari ve sivil hayat belgelerinde anlam genişlemesine uğrayarak "mühür, nişan, alamet, pul" gibi anlamlar kazanmıştır. Osmanlı devlet geleneğindeki *tuğra* kavramı da *tamga* kavramının Batı Türklük alanındaki yansımasından başka bir şey değildir.

İlk kez *tamğa* sözcüğü Açura yazıtının sol yanındaki metnin 3. satırında *tamğalıg yılki* "damgalı yılı" ibaresinde geçmektedir (Orkun 1986: II, 134). Sözcük Buddhist ve Maniheizt kültür çevresine ait eserlerde de tanıklanmıştır: *üç tamğalarıñ bütürdü* "üç damgayı tamamladı" (TT III 144); *kişi küzedü tamğa tutmuş kergek* "kişi/ vücut korumak için tamga vurmak gerek" (TT V 8, 53). Maitrisimit'te *tamğa* sözcüğü Sanskrit *mudra* karşılığı olarak geçmektedir: *Çışapat tamğa arıg küzedür men şıla-mudranı* "(ahlâk mühürü) muhafaza edeceğim" (Tekin 1976: 65, 202, 466). *bitignij / nomların tamğasın oyturmak* "bir metnin baskı kalıbını elde etmek", *nomların tamğa oytur* "bir metnin kopyasını çoğaltmak" (BT XIII 48,3; 49,33-36). Görüldüğü gibi son örneklerde *tamğa* sözcüğü baskı kalıbı anlamında teknik bir terim olarak kullanılmıştır (Erdal 1991:378).

DLT'te de *tamğa* sözcüğünün türevleri mevcuttur:

tamğalıq: Bir kişilik sofrası. Aşlı *tamğalıq* olup 'damga vurulmuş' anlamındadır. Hakanlar ibriklerini, kendilerine özel olan sofralarını mühürler; bunlarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek içecek vardır; sonraları, her küçük ibrik ve her küçük sofrası *tamğalıq* olarak ifade edilmiştir. **tamğalıq:** Hakandan başka kimsenin üzerinde yemek yememesi için damga vurulmaya hazırlanmış sofrası; çıkakları yakın olduğu için gayin harfi kaf'a çevrilmiş dense doğru olur. (EY 132a 3-8; DLT 1985 I, 527; CTD I, 386) **tamğaladı:** *ol bitig tamğaladı* 'o, mektuba hakanın mührünü vurdu', *tamğalar ~ tamğalamak*. (EY 300a/1-2; DLT 1985:III, 353; CTD: II, 329).

Tamğa sözcüğü Kutadgu Bilig'de de türevleri ile birlikte muhtelif beyitlerde geçmektedir (Arat 1979²: b. 45, 1036, 1766, 2902, 3223, 3275, 3942, 4046):

öz elgi bile katısa içgü körüp / özi beklese kıdosa tamğa urup (Arat 1979²: 301, b. 2902)

Aşağıdaki beyitte de *tamğa* "mühürdar" anlamında idari bir terim olarak kullanılmıştır:

atım ersig erse bolur ok yaçı / köni erse bolur tamğa (Arat 1979²: 408, b. 4046)

Tamğa sözcüğü İran coğrafyasında yurt tutan İlhanlı devletinin resmi mührünü ifade eder. *Al tamga* terimi bizzat İlhanlı hanları tarafından verilen resmi belgelerdeki onay mührü anlamında kullanılmıştır (Spuler: 148). Ön Asya coğrafyasında, Çinggis soylu İlhanlı devleti kurulmadan önce Selçuk ve Harezmsah devletlerinin yönetiminde *tavqı* (hakanın tuğrasına eşit anlamda) ve *mohr* "mühür" terimleri kullanılmıştır (Doerfer 1984:767a). İlhanlılardan sonra *al tamga* "kırmızı mühür" kullanma geleneği Celayirliler ve Timürlüler

döneminde de sürmüştür. *Al tamga* kullanma geleneğinin Uygur Türklerinin danışmanlık uygulamalarından kaynaklandığı düşünülebilir; Çinggis Han, Uygur Türklerinin yazı sistemini "milli alfabe" olarak kabul ettiğinde yazı sisteminin yanı sıra diğer kültür unsurlarının da Türk-Moğol devletinin yönetim uygulamalarına intikal etmesi kaçınılmaz olmuştur. Türk-Moğol döneminde *al tamgaların* yuvarlak ya da en az dört köşeli olduğu tespit edilmiştir (Doerfer 1984:767a). Yuvarlak *al tamganın* kullanımı Gazan Han döneminde (1295-1304) bir gelenek biçimine dönüşmüş, bu gelenek aynı coğrafyada hüküm süren Celayirliler ve Timürlüler tarafından da benimsenerek sürekli kılınmıştır. Gazan Han döneminde devlet yönetiminde yaptıkları icraatlara bağlı olarak güven kazananların *al tamga* ile taltif edildikleri Câmîü't-Tevârih'te kaydedilmiştir (Thackston 1999:3/640b). Türk-Moğol devletinin doğu bölgelerinde ise *nişan* (<Far. *neşân*) terimi, "şifreli imza, remiz" anlamlarında *al tamga*ya karşılık olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Türk-Moğol devletinin doğu ve batı yönetim merkezlerinde müşavirlik uygulaması paralellik gösterdiği için doğuda kullanılan *al nişantu*, *kara nişantu* ve *altan nişan* terimleri, batıdaki *al tamga*, *kara tamga* ve *altun tamga* karşılığında kullanılmıştır. Yine doğu yönetim merkezlerinde kullanılan *al nişatu biçig* "kırmızı imzalı belge" yalnızca tayin belgelerinde ve mülkiyet tahsis belgelerinde kullanılırdı, sıradan belgeler için ise *nişatu biçig* terimi kullanılmıştır (Doerfer 1984:767b).

İlhanlı Hakanı Ebû Sa'îd Han'a (1317-1335) ait Farsça yarlıkların üst kısmında *sevâd-i al tamğa* "al tamga sureti" bulunmaktadır. *Al tamğa*, hakanın resmi kararlardaki mühür ya da imzasını ifade etmek için kullanılmış geniş kapsamlı bir istihlaktır (Şemîş Şerîk Emin 1358/1979: 10-12, Özgüdenli 2006:261-307, Steingass 1930:325a).

Harezmi metinlerinden Mukaddimetü'l-Edeb'de *tamğa* "damga" (Yüce 1988: 182), Kısasu'l-Enbiyâ'da *tamğa* "damga, mühür", Kıpçak alanı metinlerinden Codex Cumanicus'ta *tamğa* "siegel 'mühür'" (Grønbech 1942: 233), E't-Tuhfetü'z-Zekiyye *tamğa* "damga" (DLT 1945: III, 250), İbnu Mühennâ Lügâtü'nde "mühür ve nişan" (Taymas 1997: 68) şeklinde kaydedilmiştir. Altın Orda (Kafalı 1976: 135), İlhanlı ve Çağatay alanlarında sözcük "vergi" anlamında kullanılmıştır. 1542 tarihli Saadet Girey Han Tarhanlık yarlığında "vergi" anlamındadır (Berezin 1851: 18-20). *Satıg alıg kalsalar tamğa tartnaq tilemesinler, almasınlar* "Alışveriş yapsalar gümrük ve kantar vergisi almasınlar". Babürname'de de "vergi" anlamındadır: "Kâbil'in bütün geliri *tamga* resmindendir. *Tamga* resmi Kâbil'in valiliği (darugahı) ve eşik ihtiyarlığı tamamen onun elindeydi" (Arat 1987: II/172).

Türkçe Kur'an tercümelerinde de *tamğa* "mühür anlamında tesbit edilmiştir: "*tamğa seal; tamğa ur-* to seal, set a seal (Ar. *taba'a*, Fa. *muhr kerdin*) *adağok tamğa urur Tayrı Tamğhlar könyülleri üze*. So does God seal the hearts of the unbelievers (Eckmann 1976: 270). Muhâkemetü'l-Lugateyn'de "resim ve vergi tahsildarı" anlamında *tamğa*çı türevi geçmektedir (Barutcu Özönder 1996: 39, 178).

Ebu'l-Gazi Han'ın Şecere-i Terâkime adlı eserinde *tamğa* sözcüğü Oğuz Han'ın torunlarının adlarının mânası ve damgaları ve kuşlarının zikri başlığı altında verilmiştir. Burada Oğuz damgalarının boylara göre dağılımı, boy adlarının anlamı ve ongun saydıkları kuş adları zikredilmiştir. (Ergin 1970: 48-57)

Tamğa sözcüğü XIV. yüzyıl eserlerinden Süheyl ü Nevbahar'da da zikredilmiştir:

Dutarlar atı vü ol at idi ol/ Kî Sa'lûk'i bıraktı vü duttu yol

Şolok dem ki kıldı nazar Şâh-ı Çin / Görür kızı tamğası urlu kaçın (Dilçin 1991: 366, b. 2531-2532)

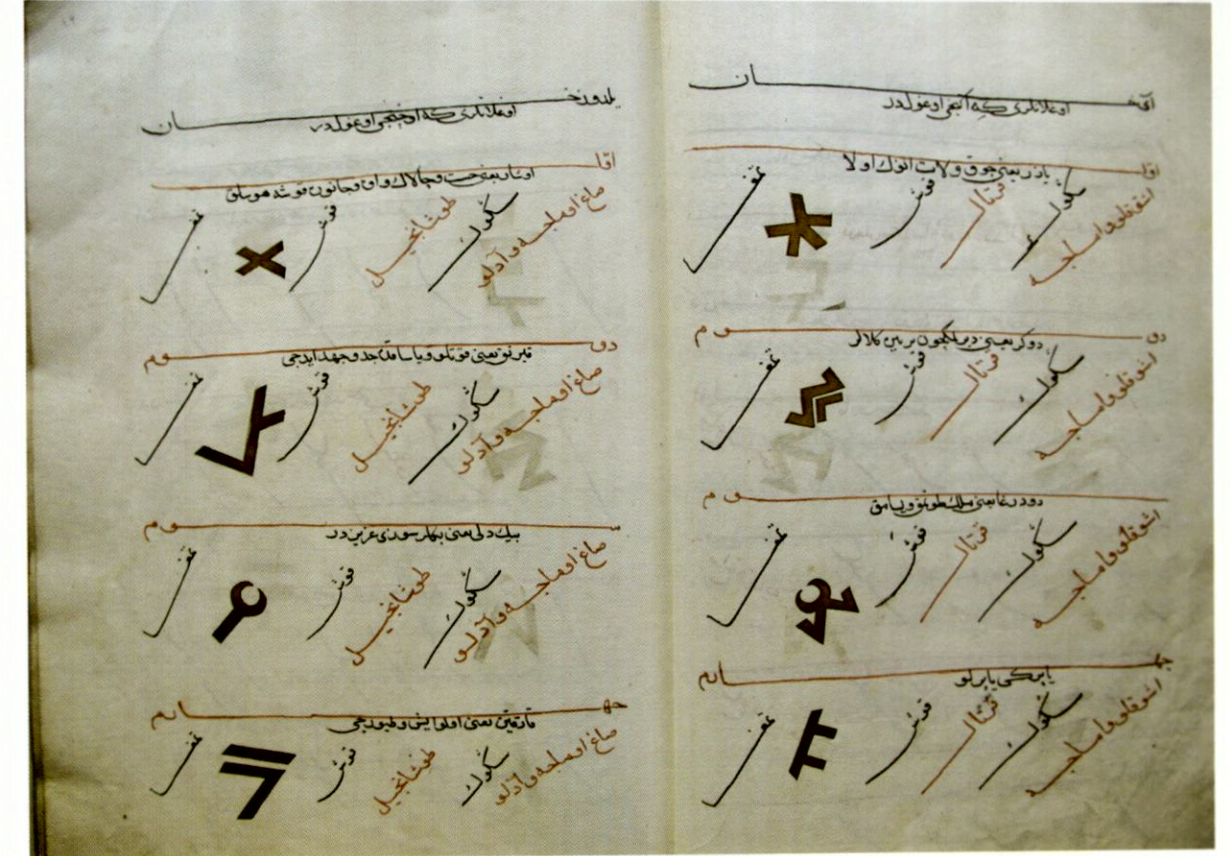
Yazıcızâde'nin Tevârih-i Âl-i Selçuk adlı eserinin önemini bir kat artıran özelliği eseri hazırlarken yararlandığı el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye', Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr ile Câmîü't-Tevârih adlı eserleri kullanırken yaptığı değişiklikler ve ayrıca müellifin kendisinden ve ismini belirtmediği kaynaklardan yaptığı eklemelerdir. Bu farklılıklardan en önemlisi müellifin eserine Oğuzlarla ilgili kronolojik ve tarihî bilgilerin anlatıldığı Oğuz-nâme adlı bir bölüm eklemesidir. Türklerin soyunun Nuh Peygamberin oğlu Yafes'e kadar dayandırılarak başlanılan bu bölümde Türk-Moğol boylarının tarihi ve şeceresi üzerinde teferruatlı bir şekilde durulmuştur. Bu bölümde Oğuz boylarına verilen boy adlarının hangi sebeple, niçin verildikleri anlatılarak, Türk boylarının *tamga* ve ongunlarının neler oldukları dile getirilmektedir. Boyların kullanmış oldukları *tamgaların*

şekilleri yıldızlı ve düzgün olarak eserde çizilerek gösterilmektedir.¹ Yazıcızâde Âlî'nin eserindeki *tamgalar* ile Reşîdü'd-dîn Fazlu'llah'ın, Camiü't-Tevârih adlı eserindeki boy *tamgaları* farklılık göstermektedir. Bu husus tablo ile gösterilecektir.

Batı Türklük alanı için önemli olan Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta Türk *tamgaları* ile ilgili bölümü Türkiye Türkçesine aktararak veriyoruz:

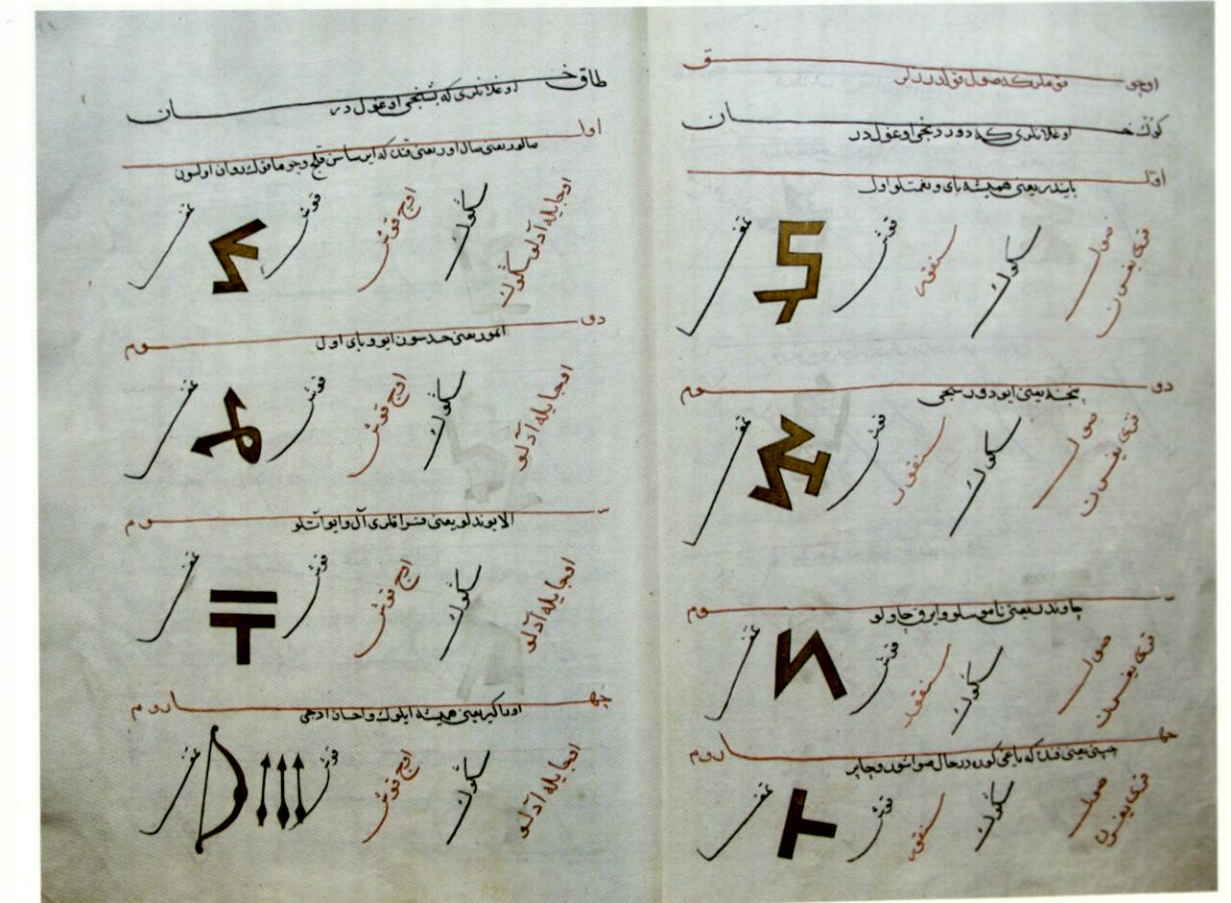
Han vefat ettikten sonra yerine geçen oğlu Gün-Han'ın müşiri ve veziri olan aynı zamanda devrin bilgisi kabul edilen Yeni Kentlü Irqlı H'ace² adlı kişi Gün-han'a kardeşlerinin aralarında ileride ortaya çıkabilecek olan anlaşmazlıkların önüne geçmek için şu şekilde bir teklifte bulunur. "Oğuzun her oğlu ve her torunu için birer nişan, tamga olarak tespit olunsun. Yarlıg ve hazinelerini, yıldı ve davarlarını bu nişanla tamga etsinler, bu sayede mal ve mülkten ötürü ilerde anlaşmazlıklar ortaya çıkmasın. Zaman içerisinde Oğuz'un oğul ve torunları kendi adını ve lakabını unutmasın." Bu teklifi beğenen Gün-han Yeni Kentlü Irqlı H'ace'den her Oğuz boyu için bir nişanı *tamga* olarak tespit etmesini ister, o da yirmi dört boy için ayrı tamga hazırlar, böylelikle Oğuz tamgaları ortaya çıkmıştır (Yazıcızâde Ali, vr. 10^a.; Bakır 2008: XVII-XVIII).

Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta verilen Oğuz boylarının *tamgalarının* Reşîdü'd-dîn Fazlu'llah'ın, Câmî'ü't-Tevârih adlı eserinden yararlanılarak hazırlanmadığı anlaşılmaktadır. Bu *tamgalar* esere, ya bizzat Yazıcızâde Âlî tarafından tesbit edilmiş biçimleriyle ya da adı belirtilmeyen bir kaynaktan alınarak konulmuştur. Burada kullanılan tamgaların tamamı ve boy adlarının çoğunluğu hiçbir eserde bu şekilde gösterilmemektedir. Ne Kâşgarlı Mahmûd'un Divânu Lugâti't-Türk adlı eserinde ne Câmî'ü't-Tevârih ne de Şecere-i Terâkime adlı tarihi kaynaklarda Oğuz boylarının *tamgaları* Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta gösterildiği şekilde belirtilmemiştir (Sümer 1999:101).

46

Oğuz damgaları

Yazıcızâde Âlî,
Tevârih-i Âl-i SelçukTopkapı Sarayı Müzesi
Kütüphanesi, Revan
Bölümü, nu:1391, vr. 13.

47

Oğuz damgaları

Yazıcızâde Âlî,
Tevârih-i Âl-i SelçukTopkapı Sarayı Müzesi
Kütüphanesi, Revan
Bölümü, nu:1391, vr. 14.

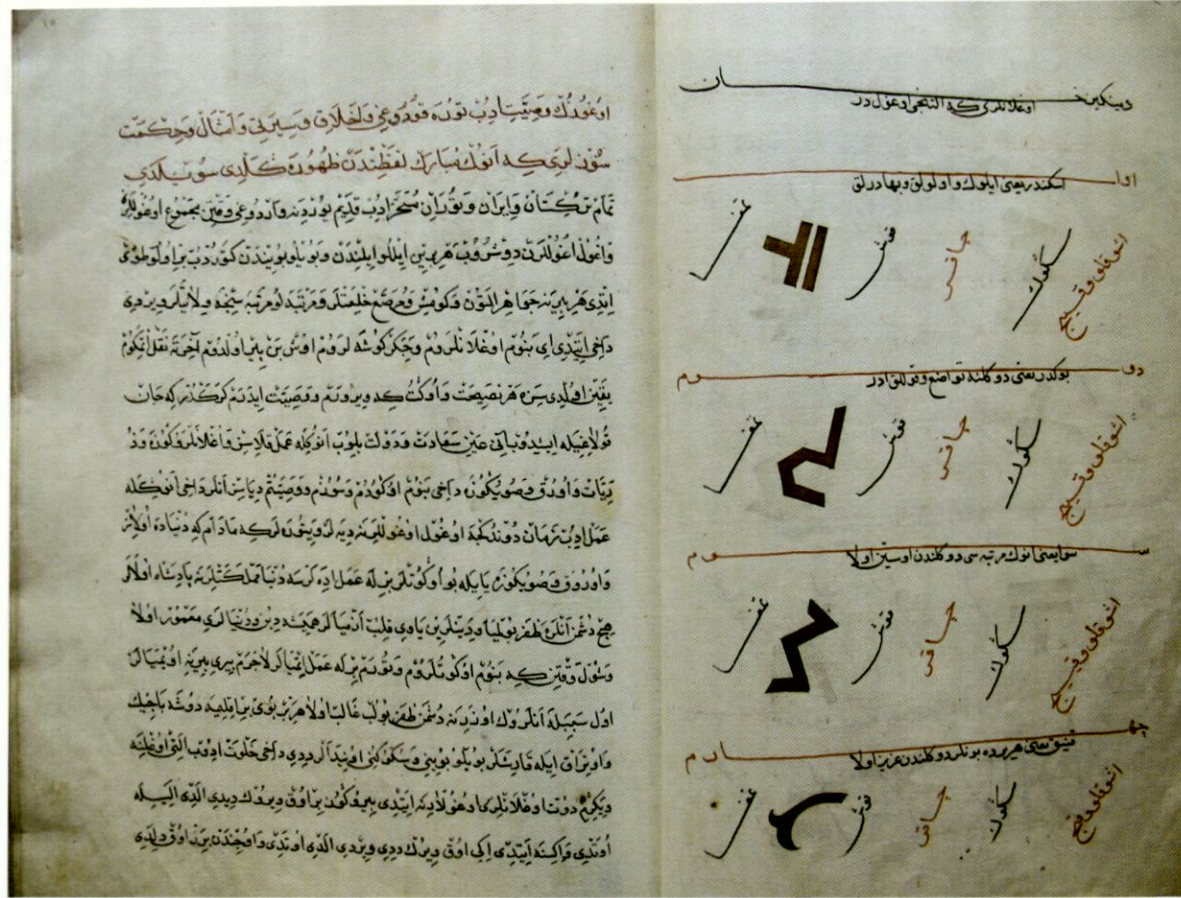
45

Oğuz damgaları

Yazıcızâde Âlî,
Tevârih-i Âl-i SelçukTopkapı Sarayı Müzesi
Kütüphanesi, Revan
Bölümü, nu:1391, vr. 12.

¹ Yazıcızâde Âlî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Bölümü, nu:1391, vr.1b-13b.

² Metinde *Kinetli Arkal* okutacak şekilde yanlış hareketlendirilmiş; bu kısım bu şekilde düzeltilmesi için bkz. Barutcu Özönder (2006: 117)

48

Oğuz damgaları

Yazıcızade Ali,
Tevârih-i Âl-i SelçukTopkapı Sarayı Müzesi
Kütüphanesi, Revan
Bölümü, nu:1391, vr. 15.

49

Kâşgarlı Mahmud,
Divânü Lugâti't-
TürkKâşgarlı
Mahmud, Divânü
Lugâti't-TürkDivânü Lugâti't-Türk,
Millet Kütüphanesi,
İstanbul, Ali Emiri
Bölümü, Arabî, nu:
4189, 20b/4-21a/4.

DİVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'TE TAMGA KAVRAMI VE OĞUZ DAMGALARI

DLT'te Türk damgaları ile ilgili bilgi *Oğuz* madde başı altında verilmiştir (EY 20b /4-21a/4, DLT 1985: I, 54-59, CTD 1982: I, 101-102). Kâşgarlı ilgili madde başının altında damga sözcüğünün karşılığı olarak Ar. 'alâma sözcüğünü kullanmıştır. Oğuz maddesinin tercümesi bu bağlamda aşağıda verilmiştir:

oğuz: Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar yirmi iki boydan oluşmuştur, her boyun ayrı bir alameti ve başkaları tarafından tanınması için hayvanlarına vurulan ayrı ayrı damgası vardır.

Onların başları *Kimk*'tir. Zamanımızın hakanları bu boydandır. Hayvanlarına vurdukları *tamga* şudur:

İkincisi: *Kayig*'dir. tamgaları şudur:

Üçüncüsü: *Bâyundur*'dur. Tamgaları şudur:

Dördüncüsü: *Iwa*'dır. Bunlara *Yuwa* (YW) de denir. Tamgaları şudur:

Beşincisi: *Salgur*'dur. Tamgaları şudur:

Altıncısı: *Afsar*'dır. Tamgaları şudur:

Yedincisi: *Begtili*'dir. Tamgaları şudur:

Sekizincisi: *Bügdüz*'dür. Tamgaları şudur:

Dokuzuncusu: *Bayat*'tır. Tamgaları şudur:

Onuncusu: *Yazgir*'dir. Tamgaları şudur:

On birincisi: *Eymür*'dür. Tamgaları şudur:

On ikincisi: *Kara-Bölük*'tür "Kara Evlü". Tamgaları şudur:

On üçüncüsü: *Alka Bölük*'tür "Alka Evlü". Tamgaları şudur:

On dördüncüsü: *İgdir*'dir. Tamgaları şudur:

On beşincisi: *Üregir*'dir. Hemze işareti ile yazılımu *Yüregir* de okunabilir. Tamgaları şudur:

On altıncısı: *Tutırka*'dır. Tamgaları şudur:

On yedincisi: *Ula Yındluğ*'dur. Tamgaları şudur:

On sekizincisi: *Töger*'dir. Bazı kere /vāv/ harfi düşer ve *töger* biçiminde okunabilir. Tamgaları şudur:

On dokuzuncusu: *Beçenek*'tir. Tamgaları şudur:

Yirmincisi: *Çuvuldar*'dır. Tamgaları şudur:

Yirmi birincisi: *Çepni*'dir. Tamgaları şudur:

Yirmi ikincisi: *Çarukluğ*'dur. Bunların sayıları azdır, tamgaları belli değildir.

Kâşgarlı Mahmud 'Bu oymakların hepsini, -bu tamgaları herkesçe bilinmesi gerekli olduğu için- yazdım. Bu tamgalar onların hayvanlarının ve atlarının, yegâne alametidir. Sürüler karıştığında her boy kendi hayvanını tanıır.' diyor.

Bu saydığım boylar aslı boylardır. Bu bölüklerin herbirisi alt oymaklardan oluşmuştur; sözü kısa kesmek için ben onları söylemekten imtina ettim. Bu bölüklerin adları onları kurmuş olan eski cedlerinin adlarından alınmıştır. Araplarda dahi böyledir. beni süleym, beni hafāca denir ki 'Süleym oğulları' 'Haface oğulları' demektir.

Yirmi dört Oğuz boyunun imi olan *tamgaların* tamamı sadece Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta eksiksiz gösterilmektedir. Kâşgarlı'nın eserinde 22 Oğuz boyu zikredilmiş, ancak 21'inin *tamgası* verilmiştir. Reşidü'd-din'in eserinde ise 24 boydan bahsedilmekte, yalnız 23 boyun *tamgası* gösterilmiştir. Her üç eserdeki *tamgalar* arasında farklar vardır. Aşağıda ayrı bir tablo olarak DLT, Tevârih-i Âl-i Selçuk, Câmî'ü't-Tevârih ve Şecere-i

Terâkime'de geçen boy tamgaları karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bu tabloda da görüleceği üzere *tamgalar* arasında farklılıklar mevcuttur. Ayrıca boy adları arasında da DLT ile diğer kaynaklar arasında farklılıklar vardır. Bu farklılıklar büyük ölçüde Türkçenin tabii ses gelişimine bağlı değişikliklerdir: DLT *kayığ* > *kay*, *bayındur* > *bayındır*, *salğur* > *salur*, *begtili* > *begdili* (TAS *begdilli*), *yazğır* > *yazır*, *totırka* > *dodurğa*, *alayundluğ* > *alayunth*, *beçenek* > *peçene* (TAS *pencene*), *töğ* > *döğ*, *çavuldar* (TAS *çavundur*, CT ve ŞT *çavuldur*). Bazı boy adları ise her dört eserde de farklılık gösterir: DLT *kara bölük*, TAS *kara evlü*, CT *kara üyli*, ŞT *kara ivli*; DLT *ala bölük*, TAS *alka evlü*, CT *alkar üyli*, ŞT *alka ivli*; DLT *igdir*, TAS *iskender*, CT *yigdir*, ŞT *igdir*; DLT *çavuldar*, TAS *çavundur*, CT ve ŞT *çavuldur*. Diğer üç kaynaktan da olduğu hâlde DLT'te *yaparlu*, *kazık* ve *karğın* boy adları ve *tamgaları* yoktur. Buna karşılık DLT'te diğer eserlerde olmayan *çarukluğ* boy adı, *tamgası* verilmeden zikredilmiştir.

Toy törenlerinde boylara ülüş olarak ayrılan koyunun kısımlarına, Câmîü't-Tevârih'te *endâm-i guşt* “etin bir kısmı” adı verilirken, Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta bu kısma *sünük* “kemik” adı verilmekte, DLT'te ise bu hususa değinilmemektedir. W. M. Thackston, Câmîü't-Tevârih'in İngilizce tercümesinde Tevârih-i Âl-i Selçuk'un Berlin ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi nu: 1390, nu: 1391 nüshalarını kullanma gereği duymuştur (1998: XXXI-XLIV). Anadolu Beylikleri, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Karamanoğulları kullandıkları fermanlarda, emir-nâmelerde ve devletler arası yazışmalarda gönderilen mektuplarda kendilerini ifade eden *tamgaları* kullanmışlardır. Osmanlı devletine gelindiğinde, Osman Gazi ile birlikte ferman ve beratlarla *tamga* yerine *tuğra* çekilme âdeti başlamıştır. Ancak Sultan II. Murad devrinde ilk kez resmî olarak Osmanlı paralarında ve silahlarında Oğuz boylarının *tamgaları* yer almıştır (Sümer 1993: 454). II. Murad zamanına ait Osmanlı sikkelerinde ok ve yaydan oluşan Kayı boyunun damgası kullanılmıştır (Görgünay 2002: 8).

II. Murad'ın burada kullanmış olduğu *tamga* bizzat kendisinin isteği üzerine Yazıcızâde Ali tarafından Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta belirtilen motiftir. Padişah, burada gösterilen ve kendi boyuna ait olduğuna inandığı Kayı *tamgası*nı döneminde bastırıldığı paralar ve imal edilen askerî malzemeler üzerinde kullanmıştır.

Ayrıca DLT'te *tügün* / *töğün* sözcüğü de *tamga* kavramı ile ilgili olmalıdır Kâşgarlı Arapça karşılık olarak *el-vasm*, *el-keyy* anlamlarını kaydetmiştir (EY 105a/5). Atalay bunun tercümesini “dağ, döğün, dağlama” olarak vermiştir³ (DLT 1985: I, 414), Dankoff-Kelly yayınında ise İngilizce *brand* “damga, alamet, dağlama” karşılıkları verilmiştir (CTD 1982: I, 315; 1985 III, 197).

TAMGA SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİ

Tamganın büyükbaş hayvanlarda kullanımı, ortak otlakları kullanan farklı oymak ya da boyların mülkiyet haklarının korunması amacıyla yönelik olmuştur. Tamgaların, bireysel işaretler olarak değil, aile ya da boylara ait özel simgeler olarak algılanması daha doğru bir yaklaşımı ifade eder.

Tamga sözcüğünün kökeni üzerine bir makale yazmış olan G. Vernadsky, bu sözcüğün Türkçe ve Türkçeye komşu dillerdeki karşılığını verdikten sonra diğer dillerdeki damga kavramının doğuş ya da oluşum sebeplerinden hareketle bu sözcüğün köken olarak Türkçe olamayacağını, Osetçe “kabile” anlamına *damyghæ* sözcüğünün *myg* “sperm” kökünden türemiş ve köken olarak Alan dil ailesine mensup bir sözcük olduğunu ileri sürer (Vernadsky 1956: 188-189). Buna delil olarak da sözcüğün “kabile” anlamıyla bağlantılı bir kökten gelmesi gerektiğini, Türkçede ise bu kavramların *oğuş*, *urug*, *oğ* olduğunu ve köken olarak *tamga* ile hiçbir ilgi kurulamayacağını kaydeder. Burada Vernadsky'nin yanlışlığı bir husus *tamga*'nın ilk kullanım alanının mülkiyet alameti olarak dağlamak suretiyle at ve diğer büyükbaş hayvanlara vurulan im olmasıdır (Vasilenko 1901: 571; Field 1952: 188-189). Köken bilgisi incelemesi yapılırken yalnızca sözcüğün anlam ve ses yapısından hareket etmek bizi her zaman doğru sonuca götürmeyebilir. Hele bu sözcük *tamga*da olduğu gibi içinden çıktığı kültürün belirleyici bir unsuru ise.

Doerfer, Vernadsky'nin sözcüğün kökeni konusundaki görüşüne karşı çıkar ve sözcüğün Osetçe varyantlarının *damyghæ* > *damygh* Osetçeye başka bir dilden geçmiş bir sözcük olduğunu kaydeder ve *tamga* sözcüğünün ön-Türk medeniyetinin bir kalıntısı olarak değerlendirir (Doerfer 1965: II, 565).

³ Kâşgarlı, *tügün* / *töğün* madde başından sonra Arapça *el-vasm*, *el-keyy* açıklamasını vermiştir. Atalay tercümesinde birinci sözcüğün karşılığı “sıcak damga” (Stewart 2001:173-174) olarak düzeltilmeli ve “döğün” karşılığı da kaldırılmalıdır.

Räsänen *tamka* madde başı altında sözcüğün Eski Türkçede “mülkiyet işareti”, Kutadgu Bilig ve Çağatay metinlerinde de *tamga* “mühür” anlamlarını verdikten sonra Rusça *tamga* ve Moğolca *tamaga* “mühür” (Vladimirtsov 1987: 91) biçimlerini tespit etmiş ve sözcüğün köken açıklamasına girmemiştir (1969: 460a). Clauson etimolojik sözlüğünde sözcüğü -ga ile yapılan bir ad olarak orijinal anlamının “alamet ya da at, büyükbaş hayvanlara vurulan mülkiyet damgası olarak açıklamıştır. Clauson Kırgız mezar taşlarında da *tamganın* kullanıldığını ve “mühür” anlamını karşılayan bir sözcük olarak Moğolcaya aynı anlamda *tamaga* olarak geçtiğini belirtir. Sözlükte tarihsel ve çağdaş Türk lehçelerindeki biçimleri ve anlamları verilir, fakat köken açıklaması yapılmaz (ED 504b -505a). DTS'da da sözcük *tamya*, *tamyaçı*, *tamyalı*- biçimleriyle yer almaktadır (1979: 530-531). Doğu Türkçesi sözlüğü Senglâh'ta *tamga* müstakil madde başı olarak alınmış ve şu açıklama yapılmıştır: “damga; divan vergileri için çıkarılan ruhsat; Türk hakanlarının altın suyuyla yazılan buyruklarına *altın tamga*, kırmızı mürekkeple yazılanlarına *al tamga* ve kara mürekkeple yazılanlarına *kara tamga* derler” (EY 161a/13). Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde *tamga* madde başı altında “tamga, nişane, eser, mühür, sorguç” anlamları verilir ve *al tamga*, *altın tamga*, *kara tamga* çeşitleri üzerinde durulur (1298: 111). *Tamga* sözcüğü, çağdaş Türk lehçelerinde de genel olarak at ve büyükbaş hayvanların üzerine vurulan damga; mühür, damga baskı kalıbı gibi tarihî lehçelerdeki karşılıklarına uygun biçimde yaşamaktadır. Türkiye *damga*; Azerbaycan *damğa*; Türkmen *tağma*; Başkurt, Tatar, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Kara Kalpak, Kırgız, Özbek, Uygur *tamga*.

Osmanlı alanında sözcüğün *damga* biçimi ile “bir şeyin üzerine nişan ve âlamet olmak üzere kuru veyahut boya ile vurulan mühür ve işaret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gümüş ve altın malumât üzerine bunların cinsini göstermek ve hileli olmadıklarını temin etmek için hükümet tarafından basılan işaretler” anlamındadır (Pakalın 1983:391a).

Tamga sözcüğünün tarihî ve çağdaş lehçeler ile Türklerle siyâsî, ticarî, dinî ve sosyal ilişkiler içerisinde bulunmuş olan Moğolca, Farsça, Arapça, Rusça ve Kafkas dillerindeki varlığı bize sözcüğün köken itibarıyla Türkçe olması gerektiğini düşündürür.

Tamga sözcüğünün yapısına bakıldığında {-GA} eki ile fiilden türetilmiş bir ad olması beklenir. {-GA} eki Eski Türkçe döneminden itibaren işlek olarak kullanılan bir ektir: *bilge*, *kışga*, *kölge* vb. M. Erdal, bu ek üzerine yaptığı incelemede *tamga* sözcüğünün özellikle Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki anlamlarını verir. Daha sonra sözcüğün kökeninin *tam-* “damlamak” fiil kökü olması gerektiğini, çünkü mühürlerin bir belge üzerine sıcak balmumu damlatılmak suretiyle vurulduğunu kaydeder. Ayrıca *tamganın* bir aletin adı olarak da düşünülebileceği bilgisini verir (Erdal 1991:376a-382a).

Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye göre *tamganın* asıl kullanım alanı atlardır. Bu terim Eski Türklerde atların karışmaması ve herkesin ya da her boyun kendi atlarını tanımları gibi çok tabii bir ihtiyacı karşılamak üzere kullanılmıştır. (EY 21a/3-4, DLT 1985: I, 59; CTD 1982: I, 102; Ögel 1984: II, 134, 136). Daha sonra sözcük “hakanın ya da bir başkasının mührü”, “mühür”, “boy sülâle alameti”, “vergi, şer'i olmayan vergi” vb. anlamlar kazanmıştır.

Kâşgarlı'nın verdiği temel bilgiler sözcüğün kökenini belirlemede de yol göstericidir. Bilindiği üzere atlar ya da büyük baş hayvanlar dağlama demiri ile dağlanmak suretiyle damgalanırlar. Doerfer'in de *tamga* için verdiği Almanca karşılık *brandmal* “cilde vurulan kızgın damga, dağ; yanık işareti, imi”dir (Doerfer 1965: 554). Dağlamak suretiyle vurulan im, işaret temel anlamındaki bir sözcüğün kökenini daha sonra kazandı. “mühür” anlamından ve mühürleme işinin yapılış şeklinden hareketle *dam-* “damlamak” fiil kökü ile açıklamak *tamga* sözcüğünün asıl kullanım alanını dikkate almadan yapılan bir açıklama olsa gerektir. *Tamga* sözcüğünün kökünü Vernadsky gibi bu kavramın diğer dillerdeki oluşumundan hareketle “mensubiyet, urug, soy” vb. kavramlarda aramak da bizi yanlış çözüme ya da çözümsüzlüğe götürür kanısındayız.

Türklerin boy mensubiyeti kavramı ile damga kavramı arasındaki bağlantıya kanıt olmak üzere Kâşgarlı'daki boy maddesini aynen aktarıyoruz:

boy kavim, oymak. Oğuz lehçesinde. Birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman biri diğerine selâm verdikten sonra, sonra “*uruğum, oymağın, boyun kimdir?*” diye sorarlar. “*Uruğum salğur oymağındandır*” diye cevap verir. Yahut kitabın ilk bölümünde söylediğim boy adlarından birini söyler. Bundan sonra konuşmağa başlarlar. Yahut durmaksızın ayrılırlar.

Böylelikle biri öbürünün boyunu tanımış olur (EY 253a/4-9, DLT 1986: III, 141, CTD 1984: II/219).

Ayrıca *tamğa* sözcüğünün “hakan mührü, alâmeti” anlamının Kâşgarlı'nın zamanından itibaren yaygınlığına DLT'te “yalnız Oğuzlar bilir” ifadesiyle verilen *tuğrağ* > *tuğra* maddesi dayanak olabilir:

tuğrağlandı: oğlan tuğrağlandı ‘delikanlı atlandı’ (bu, hanın biniş ve alay gününde binmek için askerine verdiği at olup inildikten sonra at geri verilir) *tuğrağlanur* ~ *tuğrağlanmak*. Mektup gibi belgeler de mühürlenirse yine böyle denir. Oğuz lehçesi (KM 403a/1-4, DLT 1986: II, 272-273; CTD 1984: II, 98).

tuğrağ: Hakan mührü ve imzası. Oğuz lehçesi. Türkler bu sözcüğü bilmez ve ben de bunun kökenini bilmiyorum. (EY 116b/15-17, DLT 1985: I, 461; CTD 1982: I, 232).⁴

Bütün bu tespitlerin ardından vardığımız sonuç, *tamğa* sözcüğünün “yanmak”, “yakmak” anlamında bir fiil köküne dayanması gerektiği yolundadır. *tam-* “yanmak, yakmak” fiil kökü ve türevleri gerek tarihi gerekse çağdaş Türklük alanlarında karşımıza çıkmaktadır. Burada yalnız birkaç alıntı ile yetineceğiz. Bu noktada DLT'teki *tamdu:* kuvvetli alevli ateş, yakmalık çalı, çırpı (daram) *tamduk* olarak da telaffuz edilen (KM 105b/16, DLT 1985: I, 418; CTD I, 317) sözcük bize yol gösterir. Türkçe Hsüan -tsang Biyografisi'nde de *tam-* fiili şu şekilde geçer: *ikileyü tamturmuş erdi/ bilge biliglig içün/yanala örü tikmiş erdi / nomluğ tigig* “yeniden tutuşturmuş idi –hikmet meşalesini- yeniden dikmiş idi din bayrağını-” (Tekin 1965:52); DTS'de *tam-* fiilinin türevleri ayrı ayrı değerlendirilmiştir: *tamduksuz ot yalını teg* “yakıtsız ateş kıvılcımı gibi” (TT VIII); *tamdur-* yakmak, ateşlemek *fesad tamdurur ol udınmış otuğ* “sönmüş olan ateşi fesad tutuşturur” (Arat 1979²: 443,b.4412); *tamdurtum mên kamağta yeg uluğ nomluğ yaruk yulağ* “bütün yüce ilimlerin, öğretilerin en iyisi olan parlak meşaleyi yaktım” (Suv 368₁₂) (DTS 530), *tamtul-* “alevlenmek, tutuşmak” *kalı kuruğ otuğ tıtağında ot tamtur ediz küyer örtenür* “kuru yakıtın sayesinde ateşin alevlenip tutuşması gibi” (Uig II 8₂₇); *tamtul-* “tutuşmak ateş almak, parlamak”; *başta tamtulmuş tonta tutunmuş küyer ot* “kafada tutuşmuş ve elbiseyi kaplamış ateş” (Suv 141₈); *tamtur-* “ateş yakırmak”; *uluğ nomluğ yula tamturu yarıkasunlar* “ulu ilmin kandilini yakmayı lütfetsinler” (Suv 160₁); *tamturmuş yula yalını teg* “yakılmış meşalenin alevi gibi” (Uig I 45₁₄; DTS 531). *yula tamtur-* “mum yakmak, kandil yakmak, meşale yakmak” (Kemal 1997:160). Rylands Kuran Tercümesinde: *küdeziñler özleriñizni hem kişileriñizni ol otdın kim anıñ tamduki bodunlar turur* “guard yourselves and your housefolk againsts a fire whose fuel is men” (Eckmann 1976: 270). Codex Cumanicus'ta da bir bilmede bu fiil geçmektedir: *tap tap tamzik/tamadırgan tamizik/kolege a (tar?)/ köyedirgen tamyzik/ol köbelek* “çatır çatır eden meşale, alevlenen meşale, gölge düşürür kalkıp konan meşale. O kelebektir.” (Tietze 1966: 166).

tam- fiili Sarı Uygur Türkçesinde korunmuştur: *tam-* “yanmak”, *tamdırağ* “tutuşturucu, kibrit” kullanılmaktadır (Chen zong-zhen, Liu Xuan-chun 1985: 167). Kırgız Türkçesinde *tamga* “atın sağrısına yakmak suretiyle vurulan damga, damga urmak” (Yudahin 1988:703a) biçimindedir. Bu lehçede *tam-* fiili de “tutuşmak, yanmak” anlamında canlı olarak kullanılmaktadır (Yudahin 1988:703a). Fiilin müştakları Türk lehçelerinde de tanıklanmaktadır: Karaçay Malkar Türkçesi *tamuz-* “ateş yakmak”, *ot tamuz-* “ateş yakmak”, *tamuzul-* “yanmak, ateş yakılmak; *tamuzlık* “ateş parçası, kor” (Tavkul 2000: 375). Türkçeden erken dönem alıntı olarak karşımıza çıkan Moğolca *tamaga* “damga mühür; pul; dağlama demiri.” *tamaga morinu* “atları dağlama demiri; atın üstündeki damga”) ibaresinde de “dağlamak”, “yakmak” anlamı yaşamaktadır (Lessing 2003: 1196, Vietze 1988:218).

Bu bilgilerin ışığı altında, *tamğa* sözcüğünün ‘yakmak, dağlamak suretiyle yakmak’ anlamındaki fiil kökü üzerine -ğa fiilden ad yapma eki ile türetilmiş bir kalıcı ad olduğunu (*tam-ğa*) ve temel anlamından anlam genişlemesine uğrayarak günümüzde de Çağdaş Türk lehçelerinde yaşadığını söyleyebiliriz.

⁴ *tuğrağ* sözcüğü, Türk Runik harfli iki yazıtta da aynı anlamda tuğra işaretleri ile birlikte kullanılmıştır.(1) *tuğrı burguçı yağız çor tuğrağı* (Tevşi I) (2) *temiçin tuğrağ urtum* (Yamanı-Us, 2) Bunlar için bkz. Barutcu Özönder (2000: 150-151).

		Divânu Lugâti't -Türk	Divânu Lugâti't -Türk	Tevârih-i Âl-i Selçuk	Câmiü't-Tevârih	Şecere-i Terâkime
BOZOKLAR (SAĞ KOL)	GÜN HAN	KAYIG	IVI	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		BAYAT	IKY	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		ALKA BÖLÜK	𐰽𐰺	𐰽𐰺		𐰽𐰺
		KARA BÖLÜK	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
	AY HAN	YAZGIR	III/L	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺 yasır
		TÖGER	IV	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		TOTIRKA	V/V	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		YAPARLU		𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
	YILDIZ HAN	AFŞAR	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		KIZIK		𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		BEKTİLİ	SV	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		KARKIN		𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
ÜÇOKLAR (SOL KOL)	GÖK HAN	BAYUNDUR	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		BEÇENEK	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		ÇUVULDAR (çavundur)	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		ÇEPNİ	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
	DAĞ HAN	SALGUR	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		EYMÜR	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		ULA YONDLUG	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		ÜREGİR	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
	DENİZ HAN	İGDİR	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		BÜGDÜZ	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		YIVA	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺
		KINIK	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺	𐰽𐰺

KISALTMALAR

CT	Câmi'ü't-Tevârih. Bkz. RASHIDUDDIN	TT III	Türkische Turfantexte III. Bkz. BANG, von GABAIN
BTT XIII	Berliner Turfantexte XIII. Bkz. ZIEME	TT V	Türkische Turfantexte. Bkz. BANG, von GABAIN
Suv.	Suvarnaprabhâsâsûtra	TT VIII	Türkische Turfantexte. Bkz. GABAIN
ŞT	Şecere-i Terâkime; Bkz. ERGIN	Uig.	Uigurica. Bkz. MULLER
TAS	Tevârih-i Âl-i Selçuk. Bkz. YAZICIZADE		

KAYNAKLAR

- ALYILMAZ, Cengiz (2007) *(Kök) Türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara.
- ARAT, R. R. (1979²) *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ARAT, R. R. (1985) *Babürnâme*, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay.
- ATA, A. (1997) *Nâsirü'd-din Bin Burhânü'd-din Rabguzî, Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları), I Metin, II Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, B. (1945) *Ettuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-l-Lugat-it- Türkîyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ATALAY B. (Çeviren) (1992) *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAKIR, A. (2008) *İazucazâde Âlî'nin Selçuk-Nâme İsimli Eserinin Edisyon Kiriği, Giriş-Metin-Dizin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- BANG W., A. von GABAIN (1930) *Türkische Turfantexte III*, Berlin.
- BANG W., A. von GABAIN (1931) *Türkische Turfantexte V*, Berlin.
- BEREZIN, İ. (1851) *Tarxannie Yarlki Toxtamışa, Timur-Kutluka i Saadet-Gireya*, Kazan, 18-20.
- CLAUSON, Sir G. (1960) *A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdî Xân*, E. J. W. Gibb Memorial Series, New Series XX, London.
- CLAUSON, Sir G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford:Clarendon Press.
- DANKOFF, R. (in collaboration with J. KELLY) (1982-1985) *Ma mūd al-Kāşgarī. Compendium of the Turkic Dialects, Divān Luyāt at-Türk I-III*, Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII, Cambridge: Harvard University Press.
- DILÇİN, Cem (1991) *Süheyl ü Nevbahar*, Ankara: ATKM Yay.
- DOERFER, G. (1965) *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- DOERFER, G. (1984) "Âl Tamgâ", *Encyclopaedia Iranica* I, London: 766-768.
- ECKMANN, J. (1976) *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest: Akadémia Kiadó.
- ERCILASUN, A. (2004) *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara.
- ERDAL, M. (1991) *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERGIN, M. (1970) *Ebülgazi Bahadır Han (Şecere-i Terâkime) Türklerin Soy Kütüğü*, İstanbul.
- ESİN, E. (1965) "The Horse in Turkic Art", *Central Asiatic Journal*, 10 (1965): 162-227.
- ESİN, E. (1995) Türk Sanatında At, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* (Editör E. GURSOY NASKALI), İstanbul: 54-91.
- FIELD, H. (1952) Camel brands and grafiti from Iraq, Syria, Jordan, Iran and Arabia, *Journal of the American Oriental Society*, Supp. 15, 1952: 188-189.
- GABAIN, A. von (1954) *Türkische Turfantexte VIII*, Berlin.
- GÜLENSOY, T. (1989) *Orhundan Anadoluya Türk Damgaları*, İstanbul.
- GÖRGÜNAY, N. (2002) *Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GRONBECH, K. (1942) *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: E. Munksgard.
- HALAÇOĞLU, Y. (1993) "Damga", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 454.
- İNAN, A. (1956) "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yılıği - Belleten 1956*, Ankara: 179-195.
- KAFALI, M. (1976) *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İ. (1984³) *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- KÂŞGARLI MAHMUD (1990) *Divânı Lügati't-Türk, Facsimile/Tıpkıbasım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KÂŞGARLI MAHMUD *Divânı Lügati't-Türk* Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Bölümü, nu: 4189.
- KEMAL, M. (1997) *Ming Sülalesi Döneminde Yapılan Çalışmalar ve Idikut Mahkemesi Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- LESSING, F. D. (2003) *Moğolca Türkçe Sözlük 2 O-C(Z)*, Çeviren: Günay KARAAGAC, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MULLER, F.W.K. (1908-1922) *Uigurica I-III*, Berlin.
- NADELYAYEV V.M., D.M. NASILOV, E.R. TENİŞEV, A.M. ŞÇERBAK (Haz.) (1979) *Drevnetyurskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazikoznaniya.
- NUR, R. (1941) "Sinopta At Damgaları", *Konya* Nu: 36 (Nisan): 13-14.
- ORKUN, H. N. (1986) *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZGÜDENLİ, O. G. (2006) "İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'a Ait Dört Yarlıg", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: 261-307.
- ÖZÖNDER, S. Barutcu (1996) *Âli Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ÖZÖNDER, S. Barutcu (2000) "Eski Türk Çağı Yazıtları: I. Açı Yazıtları I-II, II. Yamanı Us Kaya Yazıtı", *KÖK Araştırmalar*, C. II, S 2, Ankara: 150-151.
- ÖZÖNDER, S. Barutcu (2006) "Çöyt Yazıtı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi. C. 3, S. 3, 108-124.
- PAKALIN, M. Z. (1983) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- RASHIDUDDIN Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh. Compendium of Chronicles, A History of the Mongols*, (Çeviren: W. M. THACKSTON), Harvard University.
- RÄSÄNEN, M. (1969) *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türkischen Sprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SEYHAN ALIŞIK, G. (2002) Dede Korkut Kitabını Anlamaya Katkılar, *Türkoloji Dergisi*. Ankara:145-162.
- SPULER, B. (1996) *History of the Mongols Based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, (İngilizce Çeviri: H. & S. DRUMMOND), New York: Barnes & Noble Books.
- STEINGASS, F. (1930) *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.
- STEWART, F.H. (2001) Wasm, *The Encyclopedia of Islam* (New Edit.), Vol. IX, Leiden: 173-174.
- SÜMER, F. (1999) *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul.
- ŞEMİS ŞERİK EMİN (1358/1979) *Ferheng-i İstilâhât-i Divânî-yi Dövrân-i Mogûl*, Tahran.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ (1298) *Lûgat-i Çagatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul.
- TAVKUL, U. (2000) *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TAYMAS, A. B. (1997) *İbni Mühennâ Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Ş. (1976) *Uygurca Metinler II Mayınsimit*, Atatürk Üniv. Yayınları, Ankara.
- TEMİR, A. (1992) "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı I*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Ens. Yayınları, 385-400.
- TIETZE, A. (1966) *The Koman Riddles and Turkic Folklore*, California.
- VASILENKO, N. P. (1901) "Tamga", *Enciklopedičeskij Slovar'*, Brockhaus-Efron, Vol:64: 571.
- VERNADSKY, G. (1956) "Note on the Origin of the Word tamga", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 76, Nu. 3 (Jul.-Sep. 1956): 188-189.
- VIETZE, H.-P. (1988) *Wörterbuch Mongolisch-Deutsch*, Leipzig: Veb Verlag Enzyklopädie.
- VLADIMİRTSOV, B.Y. (1987) *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, (Çeviren: A. İNAN), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YALGIN, R. (1943) *Anadoluda Türk Damgaları Uludağdan Toroslara*, Bursa.

- YAZICIZÂDE Alî, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Bölümü, nu. 1391.
- YUDAHİN, K. K. (1988) *Kırgız Sözlüğü*, (Çeviren: A. TAYMAS), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCE, N. (1988) *Mukaddimetü'l Edeb, Giriş, Dil özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZIEME, P. (1985) *Buddhistische Stabreimdichtungender Uiguren*, TT XIII, Berlin.
- ZONG-ZHEN, Chen, XUAN-CHUN Liu (Haz.) *Shi-bu Yu-gu-yu jian zhi* (Batu Sarı Uygarlar Diline Genel Bir Bakış), Pekin: 167.

